

נימוקי 101 / 1010
מאמר מאת אריה
ה. קרן 28

יהודה פרידלנדר: המארג הסאטירי ב"עיר ומלואה" לש"י עגנון

הערות לסיפורים "הצפרדעים" ו"מזל דגים"

"אמר רבא: חיי בני ומזוני לא בזכותא תליא מילתא, אלא במזלא תליא מילתא."
[בבלי, מועד קטן, כ"ה, ע"א]

אחת מסגולותיה הנודעות של יצירת עגנון היא מלאכת ההרכבה הנפלאה שיש בה מן ההערמה שבהעלמה, ומן ההתעיה שבהנחיה. הסתר פנים במסוה של מאור פנים מהווה תשתית אמנותית לסיפורי עגנון בכלל וליצירתו הסאטירית בפרט. הדברים אמורים במיוחד לגבי המשחק האסתטי שמשחק האמן בחוטי המדרש והאגדה בבואו לטוות את רקמת הסיפור. עגנון לא סטה בכך מן הדרך שסללה הסאטירה העברית במאה הי"ט, אלא שהוא הרחיק לכת והעמיק את הישגיה של הסאטירה הרחוק ומעבר להישגיהם של פרל, ארטור, שור, מאפו ומנדלי. דרכם של הללו היתה בעיקרה מיליטנטית ישירה חשופה למדי, ובמקרים לא מעטים שטחית. הסאטירה העברית במאה הי"ט (להוציא את "מגלה טמירין" לפרל) נועדה בגלוי לקורא המשכיל, ולא טרחה במיוחד להסתיר את מהותה. יצירות סאטיריות רבות של עגנון (להוציא, למשל את "בנערינו ובזקנינו" או את "שירה") הן בבחינת סאטירה במחתרת שנועדה ליודעי ח"ן, ואין ברכתה שורה אלא במה שסמוי מן העין. משום כך נפתל הקורא ומתחבט ביצירה העגנונית, ומשתדל שלא להתפתות בקלות לרמזים רבי-פנים הפוזים בסיפורים, שהם כתמרורים שהוצבו על-ידי האמן והוסטו על-ידו כדי להוליך את הקורא למבוי סתום שהוכן לו יפהיפה מראש. על הקורא הזהיר מוטלת אפוא החובה לנסות למצוא את התמרורים במקומם לפני ההסטה, כלום ניתן הדבר להיעשות?

מבין הדרכים המקובלות בחקר יצירת עגנון נראות לנו שתיים כעשויות לסייע בידנינו: האחת – השנאת הנוסחים השונים של הסיפורים והילופי גירסותיהם. דרך זו יותר משהיא מבליטה את השלבים השונים בהתפתחות הסיפור היא חושפת את מלאכת הצבת התמרורים והסתתם. הדרך השנייה –

מתוך הארץ, 26.9.1973.
1 סוגיה זו גידונה בהרחבה במחקריהם של ברוך קורצווייל ו"ל, משולם טוכנר ו"ל, ויבל"א דב סדן, הלל ברזל, גרשון שקד.

יהודה פרידלנדר

עיקוב אחר המקורות המופיעים בסיפורים בגלוי ובסמוי, בציטוט ובשרבוב, ובדיקת הויקה הפנימית שבין קטע מדרשי לקרקע צמיחתו לבין קטע מדרשי לקרקע השתלתו. במסגרת דיונונו זה ננקוט הפעם דרך זו, השנייה, ונתיחס אל הסיפורים בנוסח שפורסם לאחרונה ב"עיר ומלואה". אין אנו מוציאים מכלל אפשרות קיומן של הנחות שונות העשויות להתברר בהשנאת הנוסחים השונים, שהיא בהן כדי ביסוס הנחותינו, או, אולי ערעורן.

א

שני הסיפורים "הצפרדעים" ו"מזל דגים" (נתפרסמו לראשונה ב-1956) מהווים מידגם מעניין ומייצג של הסאטירה העגנונית במיטבה, ומותר אף לומר בשיאה. שני הסיפורים קרובים זה לזה, וייתכן ש"הצפרדעים" הוא מעין פתיחתא רבתי ל"מזל-דגים", ויפה עשו העורכים שהסמיכום בספר "עיר ומלואה", ועשום כעין חטיבה אחת. הסיפור "הצפרדעים" נקרא כסיפור הני פארודי על-פי פתיחתו, וכסיפור מוסרני על-פי חתימתו. הצד השווה שבפתיחה ובחתימה הוא שלהטעיה באו. שתיהן אינן עיקר הסיפור מבית למרות שהן עיקר תבנית הסיפור מחוץ. אולם אם עיקר אין בהן, רמז לעיקר יש בהן. חשיבות מרובה נודעת לסברה הראשונה לפיה נקראו בני משפחת שלייען "הצפרדעים", על שום שקלסתר פניהם דומה לצפרדע, על שום שקולנים הם ומקרקרים כצפרדעים, על שום שהילוכם דומה לקרטוע של צפרדע בין בצעי מים". (עמ' 589) בפתיחה זו כינה עגנון את הגיבורים ותארם על-פי סוף המעשה, כמקובל במקורותינו לקרוא אדם על שם סופו, ללמדך כי מעשה הצפרדעים שהובאו כתחליף לדגים לבית קרפל שלייען (קרפ-קרפיון, שלעיין – דג ממשפחת השיבוט) לא אניקדוטה מבדחת היתה. ההויה הדגית הפכה להיות צפרדעית, ור' קרפל שלייען וב"ב עברו תהליך של מיטאמורפוזה מעניינת. על טיבה של הויה דגית-צפרדעית זו עלינו לעמוד בפרטות.²

הרקע החיצוני לסיפור – האמרת מחיר הדגים, הימנעות בני העיר מאכילת דגים בשבת, הסתייגותו של הרב מלגזור גזירה מפורשת שלא לאכול דגים, פרישת ר' קרפל שלייען מ"חרם" הציבור, ונקמת הציבור בו, לכאורה פארודיה נאה לפנינו: צא וראה במה הטריחו את הגאב"ד? במלחמה באינפלציה. אולם

2 לאחר פרסום מאמרי נתפרסם מאמרו של שמואל ורסס: "בין אדם לבעל-חיים – מוטיבים וגלגוליהם בעיר ומלואה", ש"י עגנון, מחקרים ותעודות, מוסד ביאליק, ירושלים, תשל"ח, עמ' 253-287.

לא כן הוא הדבר. מעשה הדגים בסיפור מוליכנו לאפיק אחר. כידוע אחד הטעמים למנהג אכילת דגים בליל שבת הוא כי הדגים מגבירים אונות ומסייעים לפריה ורביה.³ יתירה מזו: האשה האוכלת דגים יולדת בנים יפים, כנאמר במסכת כתובות ס"א, ע"א: "דאכלה כוורי (דגים) הוּוּ לָהּ בְּנֵי חַיִּנְיָ". ר' קרפל שלייען נקרא על שם דגים כדי שיפרה וירבה, לקיים מה שנאמר בברכת יעקב לאפרים ולמנשה: "וַיִּדְגוּ לְרֹב בַּקָּרֶב הָאָרֶץ". משום כך שאף ר' קרפל שלייען לכבד את אורחיו בדגים בסעודה שעמד לערוך בשבת שלפני חופת בנו. עגנון מסמיך במתכוון את תיאור חרם בני העיר על הדגים לתיאור להיטותו הרבה של ר' קרפל אחר דגים, וכאילו אגב אורחא, אך בכוונה מכוונת מסופר על ר' קרפל שסבל מרדיפת בני העיר, "שמלומד היה ר' קרפל שמקלקלים לו שידוכיו". (עמ' 590-591) לפיכך עשה את מעשיו בסתר. "סבור היה ר' קרפל שאם מביאים לו את הדגים בצנעה לא ידעו עליהם בעיר, לסוף הדגים עצמם הוליכו את הקול. ריח של מבושלים ושל מטוגנים... הלך בו רכיל ופרסם את מעשיו" (עמ' 591). פרשת הדגים בסיפור אינה איפוא, אלא פרשת מלחמת-הקיום של ר' קרפל לעתיד בני-ביתו. ר' קרפל מתואר כמי שנרדף בשל קנאה וצרות-עין בלבד. ר' קרפל, לא עשה מעשיו בפרהסיא כדי לא להתגרות בבני העיר. בא השמש מיכל בר, שעברו מפקפק היה, ושיסע בר' קרפל את הגוי, את פטרו הדייג (פטרוס, תלמידו של ישו היה דייג). שמשו של הגאב"ד ביקש סיוע מגוי במזימתו השפלה. השמש ידע לכלכל מעשיו בערמה רבה כדי שיוכל להתנער מכל אחריות, ולהיות מעין גרמא בנוקין ולהיפטור מדיני אדם... השמש הצדיק מעשיו בנימוק הלכתי. כביכול: "אמר לו מיכל בר, במחילה מכבודך פטרו שראש של גוי אתה. כבר אמרתי לך שמאחר שרבינו מכריו חרם על הדגים (הרב נמנע מלעשות זאת - י.פ.) הרי הם אסורים באכילה דרך משל כצפרדעים. כצפרדעים פטרו... דומה שביררתי לך כל הענין כל צרכו ואין להוסיף עליו אפילו כקירטוע של צפרדע. מה אתה רוצה. שמא אומר לך דרך משל מלא את סליך צפרדעים ושלח אותם לקרפל. עצה שכזו לא תשמע מפיי" (עמ' 595). העצה ש"לא ניתנה" חדרה יפה. למוחו של הדייג. מה ראה איפוא השמש לדמות דגים לצפרדעים? הנימוק הניתן בסיפור נועד להטות את הקורא ולהטעותו. השמש מתפלפל בלשון שכיסויה רב מגילוייה כי "אין בין דגים לצפרדעים אלא דגים אוכל נפש ואילו צפרדעים אלוקים בלבד יודע למה ברא אותן" (שם). הקורא אינו יכול שלא להיזכר במדרש הידוע על הפסוק: "ויט אהרן את ידו על מימי

3. ראה בבלי, ברכות, מ, ע"א, ובשינוי קל נ"ז ע"ב: "[...] ולא עוד אלא שדגים טגנים מפרין ומברין כל גופו של אדם."

מצרים ותעל הצפרדע ותכס את ארץ מצרים" (שמות ח', 2). אומר המדרש: "ותעל הצפרדע - ר' עקיבא אומר הצפרדע אחת היתה השריצה ומלאה כל ארץ מצרים" (ילקוט שמעוני, וארא). הושוו הדגים לצפרדעים בפרייתם וברבייתם, אלא שדגים מסמלים פריה ורביה לברכה, והצפרדעים - לקללה. הקב"ה הבטיח לישראל כי "כל המחלה אשר שמתני במצרים לא אשים עליך" (שמות ט"ו, 26). בא מיכל בר השמש ושילח בבית ר' קרפל את מכת הצפרדעים. פרשה זו מגיעה לשיאה הסאטירי בסיום הסיפור המתאר את תגובת בני העיר למעשה הצפרדעים בבית ר' קרפל: "ויש שתלו את הדבר בכוחו של מיכל בר, שאמר, אף כאן כדאי שייעשה נס ונעשה נס שסימן קרפל דגים ומצא צפרדעים. אלו שתלו את הדבר בכוחו של רבינו הגאב"ד בכוח התורה תלו..." (עמ' 600). מתברר איפוא שאין הסיפור "הצפרדעים" אלא כתב-אשמה נוקב כנגד העיר, לרבות הגאב"ד. סיפור "הוי" זה חושף בדרך הערמה שהעלמה שחיתות עצומה בקהילה, והכל במסוה של "כוח התורה"... יתירה מזו, כתב-הקטרוג הסאטירי המוסוה מופנה אף כלפי שמים: "וכבר קרובות היו הצפרדעים להיות משתכחות והולכות. אבל אין הקדוש-ברוך-הוא מסייע מתן שכרם של בריות עושי מצוות בעולם הזה. (ההדגשה שלי-י.פ.) כיון שהיו מזכירין את ר' קרפל הזכירו עליו את מעשה הצפרדעים. (...) וכשם שהזכירו את מעשה הצפרדעים עליו כך הזכירו על אשתו ועל בניו ובנותיו. על חתניו וכלותיו. על נכדיו ובני נכדיו" (עמ' 601). המיטאמורפוזה הזאת עוד מתוארת כ"חסד" לדורות. "חטאו" של ר' קרפל שלייען, ש"פרש מן הציבור" הוא חזיר מאוד ביחס למזימתו הבוגדנית של מיכל בר המביא קלון בפרהסיא על "חטא" בצנעה. הסיפור מרמז בתחילתו כי מחיר הדגים לא עלה על שליש, ו"כל זמן שלא נתייקרו דגים יותר משליש אין לגזור על העשירים לבטל מהם עונג. בשביל תקנת העניין שאין עליהם חובה" (עמ' 590).⁴ הגיבור המרכזי בסיפור אינו דווקא ר' קרפל שלייען, אלא מיכל בר השמש המופיע בסיפור-המישנה. המתואר כשמש ברובד החיצוני של הסיפור, ומתעלה לדרגת שליטה הבלעדי של הקהילה ברובד הפנימי של הסיפור. הפתיחה לסיפור מתארת את הדמות הצפרדעית שדבקה בבני משפחת שלייען כמשהו פאטאלי, כמהות שאין

4 תודתי לרפי ויזר, שהסב את תשומת לבי לספר "חסד לאברהם", ש"ת מאת הרב אברהם תאומים, רבה של בוטשאטש במאה ה'ט, תשובה כ"ו לחלק "אורח חיים": "מעשה שהוקירו הדייגים השער מהדגים ועיי"ו נמנעים העניים מלקנות דגים על שבת, ודרשו ממני לאסור איסור שלא יקנה שום אדם דגים על שבת עד שיוזל השער [...]. ולא היה ידני עמהם בזה ואברר את אשר בלבבי בזה."

לשנותה. קשה גזירת השמש, בחינת "צדיק" גוזר והקב"ה מקיים. לפנינו ניפוץ סאטירי בוטה של מאמר חז"ל זה. בסיפור "הצפרדעים" המשוער עגנון לטווח את יריעתו שהחל בסוייתה ב"והיה העקב למישור". הסיפור מכיל סממנים נוספים המתרחבים ומתעמקים בסאטירה הגדולה "מזל דגים" ומן הראוי להפנות עתה את מבטנו לעברה.

ב

כב"ה הצפרדעים" כן ב"מזל דגים" יש להתחסס בזהירות חשדנית אל פתיחת הסיפור ואל חתימתו. הן בפתיחה והן בחתימה מבליט המספר את חשיבות האמת שבדבריו. בפתיחה הוא אומר: "לא פירוט פרטים הוא העיקר ויש יישוב דברים שאינם מן העיקר הוא העיקר, ולא היופי הוא העיקר, אלא האמת הוא העיקר." (עמ' 602). בחתימה הוא אומר: "ואיני מספר אלא מה שהוא אמת, שאני אומר אין לך יפה מן האמת", (עמ' 631). "חירתו" של עגנון לאמת מבצבצת כבר בפתיחה לספר "עיר ומלוואה" "ואני כותב בפתח אמת את שידעתי." (עמ' 9). המספר מתרעם על כי רוב בני-אדם אינם מכירים את "מעשה פישל קארפ" או שמכירים אותו הכרה שטחית. ועל המספר מוטלת איפוא שליחות גדולה בגילוי האמת כולה. מוטיב האמת בסיפור הוא פרובלמטי ביותר, כפי שניכח להלן. על-כל-פנים על הקורא להיות ער וקשוב לקול צלילי ה"אמת" הבוקעים מסיפור זה. שם הסיפור "מזל דגים" אינו סתמי, כמובן, ואין להסתפק בעובדה כי מעשה פישל קארפ והדג אירע בחודש אדר, חודש לידתו של פישל קארפ, וכי לפנינו המחשה פארודית של "מזל" המיוחד של הגיבור. בשם הסיפור רמוזה הגורליות העמוקה המרחפת על הסיפור כולו, פאטאליות ללא מוצא. שם הסיפור מוליכנו אל אמרתו המפורסמת של רבא במסכת מועד קטן: "חיי בני ומוזני לא בזכות תליא מילתא, אלא בזולא תליא מילתא" (ראה המוטו למאמרנו). בסיפור כולו אנן עומדים מול דמויות גפולות, שפעילותן מדומה בלבד, כיון שאין גורלן בידהן. תפיסה פאטאלית זו מצויה לרוב ביצירות עגנון, והיא מן המפורסמות שאינן צריכות גיבוש של ראיות. שוב אנו מצויים בהייה דגית מיוחדת, אלא שהפעם מקבלת ההייה הדגית משמעות רחבה ועמוקה יותר מאשר בסיפור "הצפרדעים". בסיפור "הצפרדעים" אנו מוצאים מישור התרחשות אחד, המישור הפרסונלי, דמותו של ר' קרפל שלייען מול דמותו של מיכל בר השמש. בסיפור "מזל דגים" אנו מוצאים שני מישורי התרחשות, מישור פרסונלי ומישור לאומי, ושניהם אינם מצויים זה בצד זה, אלא זה בתוך זה. על המישור הפרסונלי נתעכב בפרטות, אך נעיף מבט לרגע על המישור

הלאומי, התופס מקום של חשיבות בסיפורי-המישנה שבסיפור "מזל דגים". המספר מתאר את שלשלת היוחסין של הדג שנקנה על-ידי פישל קארפ (פישל-דג, קארפ-קרפיון), ופרשת נדודיהם של אבותיו: "יצאן מן הים ובאו לנהר ונתגלגלו במים המתוקים מנהר לנהר, פעמים מרצון ופעמים מאונס. אין קץ לנהרות שחצו אותם ואין סוף למים ששחו בהם ואין שיעור למים הוידונים שעברו על נפשם ואין גבול לרשתות ולמכמורות שבלעו אותם. לסוף הגיעו מקצת מקצת למים שלנו, לנהר דניסתר שמושך והולך בארצות הקיר"ה" (עמ' 610). מי שרגיש לרקמות הלשון והסגנון של עגנון אינו יכול שלא להבחין כאן בבירור בתיאור התמציתי ביותר של תולדות ישראל בגלויותיו. ההייה הדגית-אנושית מתוארת כניקה הדוקה שבין אבות אבותיו של הדג שהיו עם יונה הנביא במעי הדגה. כאן צף ועולה המדרש הידוע בילקוט שמעוני על ספר יונה: "והייה יונה שלושה ימים ושלושה לילות במעי הדג ולא התפלל, אמר הקב"ה אני הרחבתי לו מקום במעי דג זכר כדי שלא יצטער והוא אינו מתפלל אני מזמן דגה המעוברת שס"ה אלפים רבבות דגים קטנים כדי שיצטער ויתפלל לפני". המספר אינו משתעשע במדרשים בלבד, אלא בוחר לו אותם על דרך ההערמה שבה על מה, כדי להגיע בסופו של דבר אל המסקנה: "כרם יפה שתדע, מה שהיה מקובל כאמת שאין להכחישה מתערער והולך, וכבר יש שאומרים דברי אגדה הם - כלומר, שלשלת יחוסו של אותו הדג דבר בדוי הוא" (עמ' 610-611). ה"כלומר" בא להטעות, שכן לפנינו ערעור על תפיסת ההמשכיות בתולדות ישראל, או ליתר דיוק: סאטירה נגד המערערים על תפיסה זו. גוח לו למספר להסתתר במסוה של חקר מוצא הדגים, כתחליף לחקר תולדות ישראל: "וכבר כל בר בי רב מצפצף בלשון האיכתיוולוגים שאומרים שכל אותם שהיו במחיצתו של יונה במעי הדגה כבר בלה זרעם מן העולם". לקורא ברור שאותם איכתיוולוגים הם ההיסטוריונים. עברו של הדג הנידון נתון במחלוקת, אולם ההווה אינו מפורקק... כדי לטשטש במכוון את סיפור-מעשה העיקרי מרחיב המספר יותר ויותר את היריעה בסיפורי-המישנה בתארו את הדג בעל הישות המיתית-טיטנית ממש. המספר נסחף אחר החריזה המבדחת, דוגמת: "כאן רקד עם בנות לוחת, כאן פקד אותן כחתן, כאן עשה ימיו במשתה הילולים, עם כל חכמיו חכמי שבלולים" (עמ' 611). היסתפות זו איננה מקרית בסיפור שלפנינו, והיא משרתת את האופי הקומי. הצדק עם גרשון שקד העומד בזהירות על התבניות השונות של הקומי ביצירת עגנון, ומבליט, בין היתר, את חשיבות הפואנטה הקומית המושהה⁵ הרחבת סיפור המישנה באה להסיח את דעת

5 ראה ג. שקד, אמנות הסיפור של עגנון, ספרית פועלים 1973, עמ' 68.

הקורא מהמשמעות הפנימית של הסיפור. מי שעוקב בערנות אחר התיאור השונים של הדג בסיפורי-המישנה עומד על ההקבלות המרובות שבין תיאור הדג לבין תיאור דמותו של ר' פישל קארפ. הקבלות אלו באות ליצור את הקשר הפנימי שבין שני מישורי הסיפור, המישור הפרוטנלי והמישור הלאומי ללמדך כי פישל קארפ אינו רק דמות אינדיבידואלית, אלא אף דמות יצוגית ארכיטיפית. על פישל קארפ מסופר: "בוצין בוצין מקטפיה ידיע. בכך בבחרותו ניכר שעתידי הוא להיות אדם של ממש" (עמ' 603). על הדג מסופר: "כבר בבחרותו שעדיין ירקרק בהיר היה כבר יצא שמו בין נכבדי מוסר" (עמ' 611). תיאור עצמתו וסופו של הדג מקביל לתיאור עצמתו וסופו של פישל קארפ, ולא נבוא להזכיר את כל המובאות המוכיחות זאת. ההקבלות שבסיפורי-המישנה רק מכינות אותנו לקראת הפואנטה שאינה קומית אלא סאטירית בסיפור שלפנינו, כוונתי למציאת התפילין-שלא ראש בראשו של הדג המת וכל הכרוך בתמונה זו.

מבדיקת כל מערכת ההקבלות שבין דמות הדג לדמותו של ר' פישל קארפ מתבקשות כמה הנחות:

א. סיפור המעשה הוא אחיד, ויש להתייחס אל סיפורי-המישנה כאל אספקלריא נוספת לסיפור המרכזי. על-אף התרחבותו והתעצמותו של סיפור המישנה לא נפגמה הזיקה לסיפור המרכזי, ושניהם מלמדים זה על זה.⁷
 ב. משמעות הסיפור "מזל דגים" היא מעבר לזמן ולחלל המצומצמים של ההתרחשות המתוארת. מאמר חז"ל במסכת חולין קכ"ו, ע"א: "כל שיש ביבשה יש בים" (המשורבב בשינוי-לשון קל בסיפור) מקבל בסיפור שלפנינו משמעות רחבה ועמוקה יותר מאשר במקורו. מאמר זה מעניק לדמות שבסיפור ישות כללית קוסמית, כמעט מעשה פישל קארפ אינו מעשה אפיוודי שאירע, אלא סמל לאיזו חוקיות סתומה הקיימת בעולמנו. אין ספק שעגנון נתכוון להעצמה זו, אם כי הסתירה היטב.

ג. ריבוי ההקבלות מסייע למספר להשיג את מטרתו הכפולה. מחד גיסא יש לנו ענין בסיפור מעשה פארודי, משעשע, על המנהג הנפוץ לאכול דגים ועל תאנתו הגרנדיוזית של ר' פישל קארפ. לשם כך מסתייע המספר במדרשי חז"ל שונים על ערכם וחשיבותם של דגים. הקורא עשוי לשער: כי הבסיס לתיאור מצוי במדרש הידוע: "אמר רב יהודה אמר שמואל: מאי דכתיב (חבקוק א' 14) ותעשה אדם כדגי הים כרמש לא מושל בו. למה נמשלו בני-אדם כדגי הים? לומר לך מה דגים שבים כיון שעולין ליבשה מיד

6 ראה ה. ברול, משמעותם של משלי חיות ב"תמול שלשום"; (על שני סיפורי-מישנה ביצירה), גזית 1970, עמ' 5-10.

מתים, אף בני-אדם כיון שפורשין מדברי תורה ומן המצוות מיד מתים" (עבודה זרה ג', ע"ב). הקורא הנאיבי יבוא ויאמר כי מוסר-ההשכל שבסיפור הוא כי כשם שמת הדג כיון שהוצא מן המים, כך מת ר' פישל קארפ כיון שזנח את המצוות ונתמסר להנאות חושיו. עגנון היה מעוניין במסקנה מעין זו של הקורא, ולשם כך סיים את הסיפור כפי שסיים. כאן לפנינו דוגמה נאה להסתת תמרורים כדי להתל בקהל הקוראים. מאידך גיסא יש לנו ענין בסאטירה על דרכי השגחת הבורא על ברואיו, והסיפור רווי קטרוגים וערעוריים מוסוים שיהא עלינו לנסות ולהשפם.⁷

ג

הבה נתבונן בכמה רמזים סמויים בסיפור ונסה, לעמוד על פשרם. בפרק הרביעי שבסיפור אנו קוראים: "יום אחד יום גשמים היה. הדגים הללו אף על פי שגדילים במים כיון שיורדת טיפה מלמעלה מקבלים אותה בצמאון כמי שלא טעמו טעם מים מימיהם. צף אף הוא לקבל טיפה" (עמ' 612). בתיאור זה הבליע המספר את המדרש הידוע: "מה דגים הללו גדלין במים כיון שיורדה טפה אחת מלמעלה מקבלין אותה בצמאון כמו שלא טעמו טעם מים מימיהן, כך הן ישראל גדלין במים בתורה כיון שהן שומעין דבר חדש מן התורה הן מקבלין אותה בצמאון כמי שלא טעמו דבר תורה מימיהן" (מדרש בראשית רבה, צ"ז). במקום אחר בסיפור שלפנינו מעיר עגנון כי "צדיקים גמורים מתגלגלים בדגים שהורים" (עמ' 630). הוה אומר, הדג יעניצוד בסיפור, שדג כשר היה שצדיק גמור היה, ומחמת תשוקתו למים עליונים, לטיפה מלמעלה, לתורה, ניצוד ומת... וכיצד מת? כשתפילין-שלא ראש עליו... וכל זאת, כמובן, לא בזכותא תליא מילתא, אלא במזל תליא מילתא... הנה גילוי אחד הצדדים של ה"אמת" היקרה כל כך למספר... וכדי להוסיף הסנאה על הסנאה מעיר המספר במקום אחר בסיפור על אומנותו של בצלאל משה (ובעקיפין על אומנות הסיפור שלו עצמו): "משונות דרכיהם של בעלי אומנות, שכיון שהרוח מפעמת בהם יישותם מתבטלת והרי הם נפעלים ופועלים כמצווה עליהם מפי הרוח הפועל במצות אלקי הרוחות לכל בשר" (עמ' 624). משפט זה הוא מתמרורי היסוד שבסיפור. בא המספר והסיטו מיד כדרכו: "וזממה זכה ר' פישל שנתגלגלה צורתו בצורת דג, בשביל שאוהב דגים היה" (שם). משפט זה הוא ממשפטי ההסחה המובהקים שביצירת עגנון.

7 לבעיית העולם הדתי ביצירת עגנון, ראה ב. קורצווייל, "היסוד הדתי בכתבי עגנון", מסות על סיפורי ש"י עגנון, שוקן תש"ל, עמ' 328-352.

אחד האמצעים הבדוקים והמנוסים להחדרת כוונות סמויות לסיפור, החביב במיוחד על עגנון, הוא שרבו הערותיו של האני המספר לתוך פרטים טפלים לכאורה בסיפורי-מישנה וסיפורי-אגב. תוך כדי תיאור רעבונו של בצלאל משה מספר עגנון, אגב אורחא, על אנשי ביטשאטש המשבחים ציורים שונים (במכחול ובעט). בצלאל משה מלגלג עליהם באמרו: "לפי שאנשי ביטשאטש הולכים כל ימיהם כפופים ואינם מגביהים עיניהם למעלה מראשם ואינם רואים מבריותיו של הקדוש ברוך הוא חוץ מפרעושים שבאנפילאותיהם, לפיכך אותם הציורים יפים בעיניהם. אבל אני אראה להם בריותיו של הקדוש ברוך הוא היאך הם והיאך נאה לציירם" (עמ' 625). משפט זה, המוצנע כדבעי ברקמת הסיפור, יש בו כדי הבלטת מגמתו המיוחדת בעיצוב הדמויות בסיפור. מקום מיוחד בסיפור תופס מעשה התפילין בראשו של הדג. המספר מסמין לו מעשה התפילין בראשו של החתול, המוזכר כבר ב"סיפור פשוט". בתמונה זו יש משום מחאה אגרסיבית, מעין מרידה בעולם המיוצג על-ידי התפילין. נזכור גם שמגשה חיים מאבד את התפילין שלו בשעה רבת-משמעות ב"זהה העקוב למישור". מוטיב התפילין כמוטיב סמלני לעולם היהדות הוא. מוטיב מרכזי ב"עיר ומלואה", כפי שכבר רמזתי במקום אחר.⁸ אולם צא וראה כי מעשה הנחת התפילין בראש הדג יש בו כדי "תיקון" ו"החזרת מצב לקדמותו". פני פישל שצייר בצלאל משה בגיה על עור הדג כבר נתבטלו בעור המפולם ולא נשתיר שם אלא לכלוך שבלכלוך. משונה הימנו היתה התפילה. עד שלא באה לראשו של הדג צהובה היתה, משישבה בראשו של הדג צבע הגוף שצייר בו בצלאל משה את פני פישל דבק בה והשחירה" (עמ' 628). כידוע הלכה למשה מסיני היא להשחיר בתי-תפילין ורצועות. התפילה של ראש שצהובה - היינו, פסולה - היתה בראשו של פישל "הוכשרה" בראשו של הדג... ועל-ידי מי? על-ידי האומן בצלאל משה ה"פועל במצות אלקי הרוחנת לכל בשר"...

עם כל זאת יצוין כי במישור הגלוי, בסיפור המעשה, תופסת דמותו של ה' פישל קארפ כדמות מרכזית מקום רבי-חשיבות. לפנינו דמות יצרית רווית חיוניות, דמות המייצגת את "הדורות האחרונים" בעיר ומלואה. המספר, כדרכו, אינו מוכן לנתר על סיפורי-המעשה, ואינו מניח לסמלנות להשתלט בגלוי על רקמת הסיפור. אולם ברובד הפנימי של "מזל דגים" הוא הגיבור המרכזי, ומשמעותו הסמלית בוקעת ועולה מכל פינה ופינה בסיפורי-המישנה, ופורצת לתוך הסיפור המרכזי. ההגיה הדגית של ר' פישל קארפ מאצילה על ההגיה האנושית של הדג וההגיה האנושית של הדג מאצילה על ההגיה הדגית

8 ראה מאמרי "מסכת שיבה ופרידה", "תרבות וספרות", "הארץ", 1.6.73.

של ר' פישל קארפ, ובקיום הבד-בבדי של שני המישורים המתלכדים בסיפור טמון סוד קסמה של יצירה מופלאה זו. הסיפור רווי יסודות נוספים שלא עמדנו עליהם הפעם. נשאר עוד חידות רבות הטעונות פענוח ופשר, אולם במסגרת עיוננו ניסינו להציף הצצה אחת לעולמו רב-הרוים של עגנון, הצצה שאינה פוטרנו מהצצות נוספות.